

Gespaard Landschap

I. De Stolwijkersluis en de Geotrooieerde Vervening van de Krimpenerwaard

Adri van den Brink

Introductie: het landschap en de stad

Vanaf het prille begin van haar ontstaan als nederzetting aan de uitmonding van de Gouwe in de Hollandsche IJssel heeft Gouda bezit genomen van het landschap en daaraan door haar groei en ontwikkeling invloed op uitgeoefend. De vormende krachten vanuit de stad waren niet altijd even sterk, soms ook wisselde hun richting in de loop van de tijd. Dit heeft geresulteerd in een reeks van landschappen die als het ware bovenop elkaar zijn gestapeld. Elk van die landschappen vertelt ons een verhaal.

Om die verhalen te 'lezen' moeten we op zoek naar sporen en relictten. Sommige sporen en relictten zijn niet of nauwelijks zichtbaar, andere daarentegen heel concreet, zoals bouwwerken die hun oorspronkelijke functie hebben verloren maar nog steeds aanwezig zijn. We moeten oude kaarten raadplegen, op zoek gaan in archieven en onze beeldingskracht laten spreken. Op die manier is een reconstructie mogelijk van hoe het landschap er eens heeft uitgezien.

Het stedelijk landschap van Gouda is voor een groot deel de verbouwing -stukje bij beetje, onophoudelijk- van het landschap dat aan de stad voorafging. De sporen van het oude landschap kunnen in dat proces zijn uitgewist. Wat rest is de leegte: er is niets meer. De sporen kunnen ook zijn vervormd door de voortdurende veranderingen in de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Ondanks die vervorming is er vaak toch nog iets herkenbaar van het vroegere landschap. Meestal zijn dat lijnen of structuren, zoals dijken, waterlopen of verkavelingspatronen. Een mooi voorbeeld is de uitleg van de Molenwerf als motte op grond van de ronde, omgrachte structuur die in de stadsplattegrond herkenbaar is.¹ Ten slotte zijn er afzonderlijke overblijfselen die heel zichtbaar zijn maar niet altijd meer in hun vroegere betekenis worden herkend. Het kan gaan om gebouwen of kunstwerken zoals sluizen, maar ook om fragmenten van vroegere structuren of patronen. Soms is er monumentale waarde aan toegekend, vaak ook niet. Dit is het gespaarde landschap, gespaard, omdat het niet aan de vele veranderingen ten prooi is gevallen maar herkenbaar aanwezig is gebleven.

Het gespaarde landschap verdient aandacht en bescherming, omdat het ons als door een venster een blik op het verleden verschaft. Het vertelt het verhaal van de specifieke betekenis die de plek eens had. Het beter zichtbaar of herkenbaar maken van deze landschappen draagt bij aan de beleving van de stad en haar historische wortels. Het helpt ook om te voorkomen dat zij in de voortgaande stedelijke ontplooiing alsnog ten onder gaan. Onbekend maakt immers onbemind.² Gelukkig staat de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting momenteel sterk in de belangstelling. Dit biedt perspectief op een meer integrale benadering van ingrepen in de omgeving, waarbij cultuurhistorische waarden serieus genomen worden, ook wanneer er geen productieve functies aan gekoppeld kunnen worden.

Ik stel mij voor in een aantal bijdragen aan de *Tidinge* sporen van het verleden in het Goudse stadslandschap te belichten.³ Als eerste in deze reeks de Stolwijkersluis.

De Stolwijkersluis: monument van bedrijf en techniek

De Stolwijkersluis ligt in de dijk op de linkeroever van de IJssel ter hoogte van de buurtschap met dezelfde naam. Deze 'capitale Communicatie of Sas'-sluis werd in 1800 gebouwd als onderdeel van de geotrooieerde vervening van de Krimpenerwaard, waar-

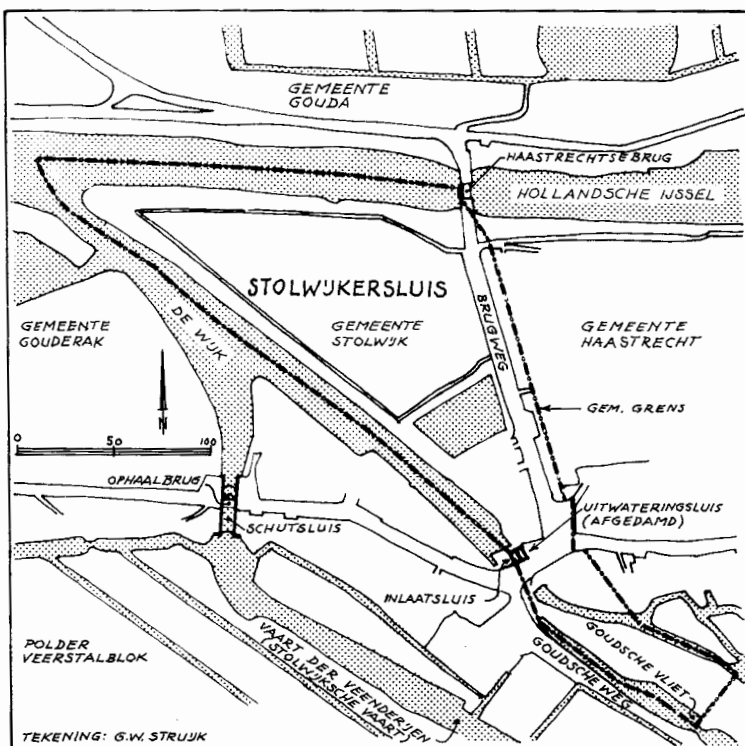
De Stolwijkersluis gezien vanuit het zuiden. Foto: auteur.

sluis zelf, ook de vliet die er op uitkomt, is een deel van het verhaal. Deze Stolwijkse (of Goudse) vliet is oorspronkelijk gegraven als ringvaart rond de te vervenen en in te polderen gronden. Dit was de 'neksloot', wat 'ringsloot achter de ringdijk' betekent. Later stond zij bekend als de Vaart der Veenderijen. In de omgeving van de sluis treffen we bovendien nog andere elementen aan die iets zeggen over de waterbouwkundige geschiedenis van deze bijzondere plek. Het is dit gezamenlijke ensemble van bedrijfshistorische, waterbouwkundige en landschappelijke aspecten dat tot de verbeelding spreekt.

Vandaag de dag verkeert de sluis in slechte toestand. Onderhoud is al vele jaren achterwege gebleven. In het kader van de landinrichting Krimpenerwaard is op de plaats van

voor enkele jaren eerder het groene licht was gegeven. De sluis diende voor de afvoer van de gewonnen turf. Het ontwerp was van Arie Blanken Jansz., vanaf 1799 directeur van het verveningsbedrijf (zie kader). De sluis, een uit cultuurhistorisch oogpunt waardevol bouwwerk, is in 1990 aangewezen als rijksmonument. Diverse organisaties, waaronder Die Goude, hebben daar indertijd voor geijverd. In 1988 werd zelfs een stichting opgericht die de instandhouding en restauratie van de sluis tot doel had.

De sluis vertelt het verhaal van de, overigens mislukte, vervening. En niet alleen de

De situatie van de buurtschap Stolwijkersluis in 1902.

Bron: Scheygrond, 'De sluizen', 28.

de sluis een nieuw gemaal geprojecteerd. Omdat de meningen verdeeld zijn over de vraag hoe daarbij moet worden omgegaan met de sluis, is de bouw van dit gemaal telkens uitgesteld. Het gaat hier om een uniek en kwetsbaar landschap aan de rand van de stad. Het vormt de verbinding tussen het stadsfront op de rechteroever en de weidsheid van de Krimpenerwaard. Hiermee moet zorgvuldig worden omgegaan, met respect voor de cultuurhistorische eigenheid en de landschappelijke kwaliteiten.

Geschiedenis van de sluis

De huidige Stolwijkersluis was niet de eerste sluis met die naam. Ongeveer honderd meter naar het oosten

lag sinds het einde van de veertiende eeuw een andere Stolwijkersluis, waaraan de buurtschap haar naam dankt. Dit was geen schutsluis maar een uitwateringsluis. Zij zorgde voor de afvoer van overtollig water van de Stolwijkse Hoge Boezem, die in het ambacht Haastrecht lag, via een uitwateringsgeul (nu De Wijk genaamd) naar de Hollandsche IJssel. Op 24 maart 1370 verleende graaf Jan van Blois, als heer van Gouda en Schoonhoven, aan de ingezetenen van Stolwijk het recht van vrije watergang door middel van een sluis op de Hollandsche IJssel. Deze uitwateringsluis werd in 1892 afgedamd en in 1905 opgeruimd. Pal naast deze uitwateringsluis lag vroeger nog de Stolwijkerzijl, waardoor in tijden van droogte water uit de Hollandsche IJssel -en eveneens via De Wijk- in de waard kon worden ingelaten. Deze zijl is in 1924 opgeruimd.⁴ Van de binnendijks gelegen Goudse vliet is het stuk dat parallel liep aan de Goudseweg, nadien grotendeels gedempt. In het handvest van de graaf van Blois werd melding gemaakt van het bouwen van een sluis tussen 'onse veerstalle van der Goude, ende horen oude waterganc'. Scheygrond leidde hieruit af dat er al voor 1370 in

Stolwijkersluis een uitwateringsluis naar de IJssel bestond, dat die blijkbaar onvoldoende capaciteit bezat en daarom vervangen moest worden door een nieuwe.⁵ Met de 'veerstalle' werd het overzetver bedoeld dat sinds onheugelijke tijden de verbinding vanaf de Veerstal naar de overzijde van de IJssel onderhield; dit veer is in 1926 opgeheven. De Stolwijkse vliet en de uitwateringsgeul zijn goed zichtbaar op de door Jacob van Deventer getekende plattegrond van Gouda (derde kwart zestiende eeuw). De geul is onder de naam Stolwijksche vliet ook te zien op de stadsplattegrond uit 1649 van Johannes Blaeu.⁶

De vrije watergang van Stolwijk naar de Hollandsche IJssel leverde in de buurtschap een bestuurlijk ingewikkeld beeld op. Ter plaatse botsten de ontginningen uit het oosten en die uit het westen op elkaar.⁷ De buurtschap hoorde lange tijd tot drie gemeenten: Haastrecht, Gouderak en Stolwijk. Het gebied van Stolwijk was een enclave tussen de beide

De Stolwijkersluis aan het begin van de twintigste eeuw. Ansichtkaart; met dank aan de heer P. Anker te Stolwijk.

andere gemeenten in en had de vorm van een langgerekte driehoek. Het was vanouds een dynamische plek waar het verkeer vanuit de Krimpenerwaard aankwam om via de sinds 1471 bestaande Haastrechtse Brug de stad in te gaan. Hier stond ook tot de Franse tijd het 'regthuys' van Gouderak.⁸ De buurtschap werd in 1964 bij de gemeente Gouda gevoegd.

Het verhaal van de (huidige) Stolwijkersluis is verder snel verteld en bij velen ook wel bekend.⁹ Door de mislukking van de vervening raakte de sluis al snel in verval. De houten ophaalbrug werd in 1831 vervangen door een vaste brug. In 1832 werd de sluis afgedamd door een dijk in de vorm van een halve ellips aan de rivierzijde. Nadat de vervening in 1853 definitief ter ziele was gegaan, werden beheer en onderhoud van de sluis en andere eigendommen van het verveningsbedrijf overgedragen aan het Hoogheemraadschap Krimpenerwaard; in 1917, na eindeloos getouwtrek, gevolgd door de eigendom. Veel later, in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, heeft het Hoogheemraadschap pogingen ondernomen eigendom, beheer en onderhoud van de sluis weer kwijt te raken, met als argument dat de sluis geen waterhuishoudkundige

functie meer had. Deze pogingen bleven zonder resultaat. Intussen was in 1888 de schutsluis nieuw leven ingeblazen als schakel in een scheepvaartverbinding tussen de IJssel en Stolwijk via de Stolwijkse vliet. Deze verbinding was nodig voor de aan- en afvoer van agrarische grondstoffen en producten per schip. Het is mogelijk dat de uitwateringsgeul van de oude Stolwijkersluis in deze tijd de naam De Wijk kreeg. Het ligt immers voor de hand dat zij diende als wijkplaats of tijdelijk toevluchtsoord voor schepen die moesten wachten om geschut te worden. Op die manier leverden zij geen hinder op voor de scheepvaart op de IJssel. Misschien ook was om dezelfde reden de naam al vanaf het begin van de negentiende eeuw in zwang.

Over de sluis werd weer een ophaalbrug gelegd, een gietijzeren¹⁰ dit keer, in 1947 vervangen door de huidige brug van gewapend beton. In 1982 viel het doek voor de tweede keer toen de Stolwijkse landbouwcoöperatie 'Ons Belang' geen belang meer had bij vervoer over het water. De sluis raakte wederom in verval en werd uit veiligheidsoverwegingen aan de rivierzijde afgesloten door een stalen damwand. Het plan van het Hoogheemraadschap om de sluis te slopen werd geblokkeerd door de aanwijzing als rijksmonument.

De geotrooieerde verving van de Krimpenerwaard

De geotrooieerde verving van de Krimpenerwaard verdient onze aandacht, omdat de Stolwijkersluis er nu eenmaal onlosmakelijk haar ontstaan aan dankt. Er is weinig over geschreven; de meeste publicaties besteden bovendien niet meer dan zijdelings aandacht aan de verving. Om een scherper beeld te krijgen, wil ik kort ingaan op de voorgeschiedenis van de verving en op de vraag waarom de verving een mislukking werd. Naast een aantal publicaties heb ik hiervoor het archief van de verving geraadpleegd, dat zich in het Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven bevindt.

Geestelijk vader van de verving was Petrus Verhoeff, oud-baljuw, schout en secretaris van de vrije heerlijkheid van de Lek, Lekkerkerk en Zuidbroek. Hij was intussen naar Amsterdam verhuisd, waar hij zich ongetwijfeld aangesproken voelde door de groeiende belangstelling van het patriciaat voor wetenschap en economische vooruitgang. Met name de landbouw begon men toen te zien als de sleutel tot de algehele economische vooruitgang. In 1776 werd de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw opgericht; ook op andere terreinen kwamen organisaties tot stand die zich richtten op kwesties 'van algemeen nut'. In deze sfeer stelde Verhoeff in 1778 een plan op tot 'Ontgronding en weder Droogmaking' van ongeveer de helft van de waard, namelijk van de 'dorre en slegte Hooylanden en niets geevende Wildernissen'. De totale te vervenen oppervlakte bedroeg in zijn plan 5500 morgen (ca. 4700 hectare).

Verhoeff had de overstromingsramp die de Krimpenerwaard in 1760 trof, de derde in korte tijd (de beide andere waren in 1726 en 1751), van nabij meegemaakt en de ruïneuze gevolgen daarvan stonden hem nog helder voor de geest. De ramp had geleid tot 'verval en onvermogen van de op- en ingezetenen', vermindering van inkomsten en hoge lasten. De toestand van de landerijen was slecht, mede door gebrek aan mest die schaars en kostbaar was. De veestapel was bovendien erg verzwakt door herhaalde uitbraken van runderpest. De provincie had noodgedwongen ingestemd met een verzoek van de eigenaren om remissie (vermindering) van de verponding (de grondbelasting). Om in deze toestand verbetering te brengen had Verhoeff 'zich aangezet om een middel van redres hier tegen ten algemeenen nutte uit te denken'. De voordelen van de onderneming waren volgens hem zeer 'handtastelyk': verbetering van de welvaart in het gebied, inkomen en werkgelegenheid, minder afhankelijkheid van de invoer van turf en steenkool uit de naburige provincies en het buitenland, en hogere belastingopbrengsten die de provinciale schatkist ten goede zouden komen. Ook het gevaar van overstromingen zou minder worden, omdat de 'importante verbeetering van de Waarde der

Kaart van de Krimpenerwaard met donker gekleurd het gebied van de geotrooieerde vervening.
 Bron: Weggeman Guldemont, Het hoogheemraadschap, kaartbijlage.

Landerijen' het geld zou genereren voor het onderhoud van de dijken.¹¹ Ook Gouda zou profiteren door de komst van een welvend landbouwgebied voor de deur en door een verbetering van de waterhuishoudkundige situatie.

Verhoeff wist een aantal ingelanden en grondeigenaren voor zijn plan te winnen. Zij verenigden zich en namen zijn initiatief over, waarmee Verhoeff van het toneel verdween. In 1780 benoemden tweeëntwintig 'geïnteresseerden' (ingelanden en eigenaren), die zich verbonden hadden om octrooi te krijgen voor de turfwinning en inpoldering, een drietal commissarissen om namens hen op te treden. Deze commissarissen woonden respectievelijk in Amsterdam, Leiden en Den Haag. Dit laat zien dat de onderneming in korte tijd een zaak was geworden van rijke stedelingen, die uit waren op winstbejag en minder oog hadden voor zaken van algemeen nut (hoewel die in de argumentatie pro vervening natuurlijk wel van pas kwamen). De commissarissen gaven een zekere Cornelis Redelijkheid¹² opdracht een uitgebreid plan op te stellen dat in 1781 het licht zag. Vervolgens werden de Staten van Holland op 27 maart 1782 verzocht octrooi te verlenen om tot vervening en ontgronding over te gaan. De oppervlakte waarvoor het octrooi werd gevraagd was aanzienlijk kleiner dan in het plan van Verhoeff, omdat intussen duidelijk was geworden dat een ingreep van die omvang geen kans van slagen had.

De Staten wonnen advies in, onder andere van het College van Dijkgraaf en Hoogheemraden van het Hoogheemraadschap Krimpenerwaard dat zich in maart 1783 positief uitsprak over het plan. Nu gebeurde er iets opmerkelijks. In juni van hetzelfde jaar ontvingen de Staten een afzonderlijk en negatief advies van een 'mindertal' van drie hoogheemraden. De door hen ingebrachte 'zwarigheden' betroffen een aantal waterstaatkundige aspecten van de voorgenomen vervening, met name het gevaar voor nieuwe

overstromingen. De Staten riep in van de invloedrijke Christiaan Brunings, inspecteur-generaal van 's-Lands rivieren (vanaf de Bataafse tijd commissaris-inspecteur van de waterstaat en als zodanig de grondlegger van de huidige Rijkswaterstaat). Brunings stelde zich in zijn advies van 29 december 1784 vierkant op achter het plan voor de vervening, mits aan enkele voorwaarden zou worden voldaan; ook voegde hij een concept-reglement voor de vervening aan zijn advies toe.

Er volgden nog meer discussies en adviezen, maar de Staten kwamen er niet meer aan toe een besluit te nemen over de octrooi-aanvraag. De politieke en maatschappelijke woelingen in die jaren, waaronder de Pruisische inval van 1787, stonden dat in de weg. Pas na de Bataafse omwenteling van 1795 kwam het plan weer op de agenda en de discussie erover kreeg toen het karakter van een zich afzetten tegen het Ancien Régime. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een brochure met een wijdloppige titel die in het Streekarchief bewaard is gebleven.¹³ De brochure is ongedateerd maar uit de inhoud ervan kan worden afgeleid dat zij in 1796 of 1797 is geschreven. De -anonieme- auteur trok van leer tegen 'het gebrekkige, het slaperige, het onverschillige, het weinig vaderlandslievende, en waarom niet vry uitgesproken? het domme van 't voormaalg bewind', om vervolgens de voordelen van de vervening breed uit te meten. De octrooi-aanvraag werd in handen gesteld van een 'Provinciaal Committé' dat in zijn advies van 19 december 1796 uit hetzelfde vaatje tapte.¹⁴ Het comité formuleerde het netter en wees op het 'heerschend zwak onzer Natie, om tegen alles, het geen buiten het dagelyksche voorkomt, een reeks van zwaarigheden ter bane te brengen', sprak van 'een zaak, dewelke in zyne beginzelen en omstandigheden zoo eenvoudig en gemakkelyk was te ontwikkelen' en betreunde het dat de 'finaale afdoening (...) zoo een ongehoorden langen tyd' was uitgesteld. De commissie was positief over de vervening en besloot haar advies, zoals gebruikelijk in die dagen, met een welgemeend Heil en Broederschap! Nu was de Bataafse Republiek zeker geen toonbeeld van grote slagvaardigheid.¹⁵ Nieuwe 'deliberaties' volgden en pas op 23 juni 1797 werd het gevraagde octrooi verleend.

Het octrooi strekte 'tot verveening der Landen, geleegen in de Crimpenerwaard onder het Ambagt van Stolwijk, en wel bepaaldelyk in het beneeden kerker gedeelte, een gedeelte van het Beijersche, mitsgaders in het Ambacht van Berkenwoude, daaronder begrepen de Wellepoort en den Achterbroek'. Het gebied van de vervening omvatte 'ruim 2900 Rhijnlandsche, of circa 2000 Zuidhollandse Mergen' (ca. 2470 hectare). Aan het octrooi werden de door Brunings voorgestelde voorwaarden verbonden, evenals het door hem voorgestelde reglement.¹⁶ Een van de voorwaarden was dat de sluizen en de ringdijk, tot een nader vast te stellen, voorlopige hoogte, zouden moeten zijn aangelegd alvorens met de vervening kon worden begonnen. Het geld hiervoor, het ging om een bedrag van in totaal 550.000 gulden, moest door middel van leningen worden opgebracht. Daar stonden ingevolge het reglement als inkomsten tegenover dat per ton turf een stuiver belasting zou worden geheven. Ook de opbrengst van de publiek te verkopen -ingepolderde- gronden zou in de verveningskas vloeien. Uit deze opbrengsten zouden niet alleen de kosten van de investeringen en het onderhoud van de (kunst)werken moeten worden betaald, maar ook de kosten van droogmaking en inpoldering na ommekomst van de vervening. Hoe men zich dat allemaal voor ogen stelde, is niet meer te achterhalen, maar tekenend voor een nogal lichtvaardige houding is wel dat het reglement een termijn van maar liefst 105 jaar noemde waarbinnen alle grond zou moeten zijn verveend.¹⁷ Van cruciale betekenis voor het succes (beter: het ontbreken van succes) van de onderneming is dat de vervening zou geschieden door de eigenaren en ingelanden zelf. Het verveningsbedrijf¹⁸ zorgde zogezegd voor de infrastructuur. Grondspectulatie op grote schaal had er intussen voor gezorgd dat omstreeks 1800 vrijwel alle grond in handen van 'buitengezetenen' was overgegaan.¹⁹

Nu alle hindernissen waren overwonnen en het gevraagde octrooi was verleend, kon

men aan de slag. En dat deed men voortvarend. De sluizen werden gebouwd (behalve de Stolwijkersluis nog een tweede schutsluis ten noorden van Ouderkerk en een noodsluis bij Krimpen aan de IJssel die diende om bij een dijkdoorbraak het water zo snel mogelijk uit de waard af te voeren), de ringdijk aangelegd en er kwamen acht houten ophaalbruggen over de ringvaart. Verder nam men de voor die tijd vooruitstrevende beslissing om de in het reglement voorziene molens voor de bemaling te vervangen door een stoommachine, die in 1803/1804 gebouwd werd aan de Berkenwoudse Boezem.²⁰ In 1804 ging de verving daadwerkelijk van start. Maar ondanks die voortvarende start ging het al spoedig mis. Waarom eigenlijk?

De mislukking van de verving

De gangbare verklaring voor de mislukking van de verving is dat de gewonnen turf van slechte kwaliteit was ('het debiet was te gering in verhouding tot de ingestoken massa'), waardoor er gebrek aan inkomsten ontstond, crediteuren niet meer konden worden betaald en de uitgevoerde (kunst)werken zodanig vervielen dat zij voor hun doel onbruikbaar werden. Deze verklaring komt uit een in 1850 door het vervingbedrijf zelf opgesteld rapport en is sindsdien een eigen leven gaan leiden. Zij keert steeds weer terug in publicaties over de verving, terwijl er, zoals zal blijken, bij nadere beschouwing toch wel het een en ander op valt af te dingen. Het rapport van het vervingbedrijf had overigens tot doel een uitweg, zo mogelijk via noodmaatregelen, te vinden uit de ontstane misère.²¹ De verving was een al jarenlang slepende kwestie geworden; het belangrijkste resultaat van het rapport was dat het octrooi bij Koninklijk Besluit van 16 december 1853 werd ingetrokken.

Dat het veen niet geschikt bleek te zijn voor turfwinning is vooral opmerkelijk, omdat uit de in de jaren 1778-1797 opgestelde 'memories' met argumenten pro en contra de verving nergens sprake is van enige twijfel op dit punt. Integendeel, men had zich door middel van grondboringen op de hoogte gesteld van de kwaliteit van het veen, de dikte van het veenpakket en de aard van de ondergrond (die van 'de allervetste en beste klei' zou zijn). Nu was inderdaad niet al het veen geschikt voor turfwinning. Vooral mosveen leverde uitstekende brandstof; dit veen ontstond uit planten die voor hun groei uitsluitend zijn aangewezen op het zeer voedselarme regenwater. Bosveen vormde zich op plaatsen die onder invloed stonden van slibhoudend en voedselrijk rivierwater. Het bevat klei in wisselende hoeveelheden en is ongeschikt voor turfwinning, omdat het na verbranding een veel te hoog percentage as achterlaat. In de Krimpenerwaard komt overwegend bosveen voor; alleen in de centrale delen van het veenpakket is mosveen te vinden.²² Het is daarom niet verwonderlijk dat het gebied van de octrooi-aanvraag in het hart van de waard gelegen was.

De bodemkundige Vink velde bijna twee eeuwen later een vernietigend oordeel over de boringen. De officiële boorstaten kwalificeerde hij als 'bedrog' en de veenbazen als 'de zwendelaars van 1782'. Volgens hem was er in het octrooi-gebied alleen in een vrij dunne bovenlaag ('Het bovenste □ van 6 m en 8 m of meer') sprake van zuiver veen, de rest was meer of minder kleiig. Men had, aldus Vink, niet diep genoeg gekeken en ook niet willen kijken. De grondboringen stonden onder toezicht van een commissie uit de 'geïnteresseerden' en werden uitgevoerd in het bijzijn van twee hoogheemraden. Degenen die de boringen uitvoerden ('een tweetal veenbazen, uit Sluipwijk en uit Kralingen') hadden zelf nauwelijks belang bij de onderneming. De 'geïnteresseerden' daarentegen hadden een mooie uitkomst juist nodig om de grondprijzen hoog te houden en liefst verder op te voeren. De groep 'geïnteresseerden' zal door opeenvolgende aan- en verkopen van grond ook niet steeds uit dezelfde personen hebben bestaan. Al met al moet het vertrouwen in de boringen groot zijn geweest, of men sprak er liever niet over. In ieder geval is nadien geen nieuw onderzoek uitgevoerd.²³

PUBLICQUE VERKOOPING
VAN EEN CAPITAAL PARTYE
VEE N-
LANDEN,
ALLE GELEEGEN BINNEN DEN
GEOTROOIJERDE RING,
T E R
VERVEENING
V A N D E N
CRIMPENREWAARD,
In de Casfelenye van den Hove van
Holland,
I N D E N H A G E,

Op Dingsdag den 22^{en} November 1803, de Veyling ten vyf Uuren,
 En op Dingsdag den 29^{en} November 1803, de Gunning ten zes Uuren.

Bekendmaking van grondverkoop in het gebied van de geotrooieerde verveening. Bron: Streekarchief Krimpenerwaard, Archief Arie Blanken, zonder inventarisnummer.

te maken van een in het reglement opgenomen dwangmaatregel die inhield dat de eigenaars konden worden 'uytgeloot om te verveenen'. Het haalde weinig uit, de animo bleef gering en de financiële problemen liepen hoog op. Een aanscherping van het octrooi in 1819 bood evenmin soelaas.²⁵ De cruciale vraag is dan waarom de animo gelijk al bij de start zo gering was. De kwaliteit van het veen kan op dat moment (nog) niet in het geding geweest zijn. Men zou verwachten dat de ingelanden, na zo lang te hebben gewacht, zich zouden hebben verdrongen om de beloofde gouden bergen binnen te halen. Niets was minder waar. Weggeman Guldemont, een tijd- en streekgenoot, gaf als verklaring dat de meeste ingelanden werden afgeschrikt door de hoge aanloopkosten. Veel geld ging verloren door allerlei tegenslagen, waarmee hij klaarblijkelijk niet zo zeer domme pech bedoelde als wel mismanagement. Het stoomgemaal was 'bijna geheel onbruikbaar' (zie noot 21) en de noodsluis 'kon nog geen water keren'. Maar het meest opvallend in zijn betoog is toch wel dat hij met geen woord rept over de kwaliteit van het veen!²⁶

In de derde plaats ten slotte moet de onderneming gezien worden in de context van de algemene economische ontwikkeling. De verveening ging op een ongelukkig moment van start, namelijk middenin de tijd van de Franse overheersing. Dit bracht ongetwijfeld de nodige onzekerheid met zich mee, wat de onderneming geen goed heeft gedaan. Aan de andere kant: de periode 1750-1815 staat te boek als een periode van economische expansie. De verschillende sectoren van de Nederlandse economie profiteerden hiervan weliswaar niet in gelijke mate, maar voor de landbouw geldt in ieder geval dat de prijzen voor agrarische producten begonnen te stijgen, eerst heel geleidelijk, later sneller en tijdens de Napoleontische oorlogen tot nooit vertoonde hoogten. Het westelijk weidebedrijf (het bedrijfstype dat in de Krimpenerwaard algemeen was)

Maar hiermee is nog niet aangetoond dat de verveening is mislukt door de slechte kwaliteit van de gewonnen turf. De volgende drie overwegingen nopen tot een genuanceerder oordeel. In de eerste plaats werd in de Krimpenerwaard van oudsher turf gestoken. Al in de vijftiende eeuw had dat aanleiding gegeven tot ingrijpen door de overheid. Dit ingrijpen zal als reden hebben gehad dat eenmaal uitgeveende landen geen grondbelasting en waterschapslasten meer opbrachten, wat indirect natuurlijk ook het dijkonderhoud in gevaar bracht en het overstromingsgevaar vergrootte. Ook in het begin van de negentiende eeuw was er sprake van 'willekeurig en ongeregeld veenen', waartegen het verveeningsbedrijf met weinig succes probeerde op te treden. Het laat zien dat de plaatselijke bevolking - terecht of onterecht - al heel lang overtuigd was van de kwaliteit van het veen voor turfwinning, en het is bepaald niet uitgesloten dat deze overtuiging de plannen voor de geotrooieerde verveening van begin af aan gevoed heeft.²⁴

In de tweede plaats: toen in januari 1804 met de verveening kon worden begonnen, was de animo zeer gering. Daarom besloot het verveeningsbedrijf binnen een paar weken om gebruik

deelde in de voorspoed die hiervan het gevolg was. Tegelijkertijd raakte de nijverheid in een malaise die leidde tot een deindustrialisatie waarvan ons land zich pas in de loop van de negentiende eeuw zou herstellen. Kleinschalige bedrijvigheid, vaak ook op het platteland, had minder te lijden.²⁷ In veel steden was sprake van desurbanisatie: mensen verlieten de stad om zich op het platteland te vestigen. In Gouda en omstreken was een en ander goed te merken. Illustratief is de waarneming uit 1819 van Gijsbert Karel van Hogendorp, een van de grondleggers van ons koninkrijk. Tijdens een rondreis door het land bezocht hij Gouda en hem viel de grote tegenstelling op tussen het 'bloeiend landschap' van Haastrecht en Moordrecht en het 'inwendig verval' van Gouda.²⁸ Met andere woorden: het ging goed in de landbouw, zo goed zelfs dat er geen enkele reden was om het veen te gaan winnen voor turf, turf bovendien waarnaar wellicht ook weinig vraag was, gegeven de toestand in de nijverheid.²⁹

Mijn conclusie is dan ook dat, voor zover de kwaliteit van de turf tegenviel, hierin toch niet de belangrijkste of zelfs enige reden gelegen kan hebben voor de mislukking van de vervening. De initiatiefnemers en beslissers van die tijd hebben zich verkeken op de seculaire trend in de economie (een trend dus die zich over een langere tijd uitstrekt), waarin zich althans voor de landbouw een opgaande lijn aftekende. De beslissing zelf was ook teveel een uiting van dadendrang onder het nieuwe Bataafse regime; er moest, onder druk van hen die rendement wilden op het geïnvesteerde kapitaal, een daad gesteld worden die duidelijk zou maken dat er een nieuwe tijd was aangebroken. Andere (nieuwe) feiten of inzichten dan die vijftien jaar eerder waren geproduceerd, kwamen niet op tafel. Toen eenmaal het octrooi was verleend, was het tij gekeerd, werden er fouten gemaakt en moest de onderneming wel een mislukking worden. Dat het rapport uit 1850 toch de kwaliteit van de turf als belangrijkste oorzaak noemt, zal geen andere reden hebben dan dat men, in een poging elke financiële aansprakelijkheid bij voorbaat van de hand te wijzen, het falen van het verveningsbedrijf zelf wilde verbloemen. Hoe dit ook zij, door de mislukking van de vervening is het karakteristieke landschap van de Krimpenerwaard tot in onze tijd gespaard gebleven.

Besluit: de toekomst van de sluis

Terug naar de Stolwijkersluis. Naar aanleiding van de aanwijzing tot Rijksmonument schreef Scheygrond dat het er naar uitzag dat dit waterbouwkundig kunstwerk als zodanig intact zou kunnen blijven.³⁰ Helaas heeft hij daarin (nog) geen gelijk gekregen, want de sluis is steeds verder in verval geraakt, ofschoon van verschillende kanten voortdurend is aangedrongen op een oplossing. De Stichting Restauratie Stolwijkersluis is in 2000 opnieuw actief geworden.³¹ Verder heeft de Werkgroep Gouda ↔ Krimpenerwaard ideeën uitgewerkt voor een groene ontwikkeling van de zuidelijke stadsrand. De gemeente Gouda op haar beurt reserveert al vanaf 1996 een financiële bijdrage voor de restauratie op de gemeentebegroting en is bovendien bereid de exploitatie van de gerestaureerde sluis op zich te nemen. Alleen het Hoogheemraadschap, als eigenaar van de sluis, heeft tot nu toe helaas niet willen meewerken.

De pleitbezorgers van restauratie zijn het erover eens dat alleen functioneel herstel perspectief biedt. Met andere woorden: de sluis moet weer in gebruik genomen worden voor scheepvaart, niet de beroepsvaart maar de recreatievaart. In dit verband zijn ideeën geopperd als de aanleg van een jachthaven achter de sluis en het creëren van een vaarverbinding naar Stolwijk voor kano's, roeiboten en mogelijk ook platbodems en elektrische bootjes. Verder valt wellicht te denken aan duurzaam waterbeheer of waterberging, al dan niet in combinatie met natuurontwikkeling in de Polder Veerstablok.

De strijd om het behoud van de sluis gaat dit jaar een nieuwe, en waarschijnlijk beslissende, fase in. Op korte termijn start in het kader van de landinrichting de discussie over de bouw van het bij de sluis geplande gemaal. De instandhouding van de sluis zal

daarbij, gegeven haar status van Rijksmonument, een prominente rol spelen. Verder is er binnen het Project Hollandsche IJssel, waarin diverse overheden samenwerken aan de sanering en herinrichting van de rivier, groeiende aandacht voor cultuurhistorie, in het bijzonder ook voor de Stolwijkersluis. Bovendien hebben Die Goude en de Stichting Restauratie Stolwijkersluis in samenwerking met Wageningen Universiteit (Landschapsplanning) het initiatief genomen voor het opstellen van een ruimtelijke ontwikkelingsvisie voor de zuidelijke stadsrand, in combinatie met een haalbaarheids-onderzoek naar herstel en instandhouding van de sluis.

Er liggen volop kansen om concrete invulling te geven aan het nationale beleid om cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting met elkaar te verweven.³² Daarvoor is een integrale benadering nodig, waarbij gezocht wordt naar een evenwicht tussen verleden en toekomst. Het verhaal dat de sluis vertelt kan daarbij dienen als inspiratiebron en cultureel ankerpunt voor de toekomstige ruimtelijke inrichting van dit gouden randje van de Goudse binnenstad.

Reacties op dit artikel zijn van harte welkom, evenals suggesties voor andere in deze reeks te behandelen voorbeelden van gespaard landschap. Reacties en suggesties kunnen worden gestuurd naar de redactie van dit blad of per e-mail naar info@diegoude.nl.

Arie Blanken werd op 16 juni 1765 geboren in Haastrecht als zoon van Jan Teunis Blanken en Niesje Ariens den Blicck. Vader en moeder Blanken kwamen uit Bergambacht waar in 1755 hun eerste zoon, Jan genaamd, ter wereld kwam. Deze Jan Blanken Jansz. zou uitgroeien tot een van de belangrijkste waterbouwkundigen die Nederland heeft gekend. Vader Jan Teunis was in dienst van het Hoogheemraadschap Krimpenerwaard als timmerman 'ter controle op sluizen en duikers' en later als dijkmeester. Verder stond hij bekend als molenbouwer. Arie ging in Haastrecht op de Franse kostschool waar hij enige jaren les kreeg van zijn oom, N. den Blicck.

Het beroep van 'waterbouwer' was in sterke mate een beroep dat van vader op zoon of anderszins in familieverband werd overgedragen. Het is daarom waarschijnlijk dat Arie Blanken net als zijn broer Jan in de leer ging bij zijn vader en bij zijn oom A.T. Blanken (een bekend aannemer in Gouda) om zich te bekwamen tot 'waterbouwkundige in de sluis-, molen- en dijkwerken'. Op 15-jarige leeftijd trad hij in overheidsdienst en werkte onder andere bij de vestingwerken van Naarden en Muiden. Na 1795 werkte hij onder Christiaan Brunings en had een aandeel in de afdamming en droogmaking van de grote zeesluis te Muiden alvorens hij in 1799 directeur werd van de geotrooieerde verving. Later maakte hij naam met zijn bijdrage aan het graven van 'het kanaal van Katwijk', van welke onderneming hij een der mede-directeuren was. Onder de regering van koning Lodewijk Napoleon was hij lid van het Centraal Comité van de Waterstaat. Nadien werkte hij nog mee aan diverse projecten, onder andere aan de voorbereiding van de droogmaking van de Zuidplaspolder. In 1816 werd hij benoemd tot hoofdingenieur van de waterstaat in Zuid-Holland. Arie Blanken overleed op 4 mei 1824 in Gouda. Als directeur van de verving woonde hij in Gouda aan de Westhaven.

Bronnen: Streekarchief Krimpenerwaard, Doopboeken Krimpenerwaard en Archief Arie Blanken, map 28; De Physique Existentie dezes Lands, Jan Blanken inspecteur-generaal van de waterstaat (1755-1838) (Amsterdam 1987) 11.

Noten

- 1 Zie P.H.A.M. Abels, K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl en J.H. Kompagnie (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 22-23.
- 2 Elementen van gespaard landschap mogen vaak rekenen op warme belangstelling. Het eerste referendum in Amsterdam ging een aantal jaren terug over zo'n element: De Vrije Geer, een weilandje in Sloten. Dit weilandje, dat gebruikt wordt om schapen te weiden en geen bijzondere natuurwaarden kent, werd op een goede dag bestemd voor de aanleg van een trambaan en voor woningbouw. Dit riep van diverse kanten ernstig verzet op, te meer omdat Rembrandt het weilandje vereeuwigd had op een ets. Er volgde een referendum dat de tegenstanders van woningbouw glansrijk wonnen.
- 3 Mijn inspiratiebron is het boek *Gespaard Landschap. Sporen van het verleden in de Amsterdamse verkaveling* van de hand van Arnold van der Valk en Rob van Leeuwen (samenstelling en redactie) en Hans Bol (fotografie), uitgegeven door de Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg en De Balie (Amsterdam 2000).
- 4 A.J. van der Aa, *Beschrijving van den Krimpenrewaard en den Lopikerwaard* (Schoonhoven 1847) 34; A. Scheygrond, 'De sluizen van Stolwijkersluis', *Tidinge van Die Goude* 7 (1989) 28-29. Zie ook: A.J. Dane *Historische beschrijving van Gouderak* 3e en herziene druk (eerste druk 1955), uitgave gemeente Gouderak (z.j.). Dane (7) spreekt van een lange heulsluis onder de dijk door: 'Het water kon vrij afvloeien op de rivier met een sluis, waarvan bij lage waterstand de deuren door het dan hogere binnenwater werden opengeduwed en die zich bij hoog water door de kracht van het buitenwater weer sloten.' Enige menselijke hulp zal hierbij wel nodig geweest zijn. Volgens Dane dateert de naam Stolwijkersluis al uit de dertiende eeuw.
- 5 Scheygrond, 'De sluizen', 29.
- 6 *Duizend jaar Gouda*, 281.
- 7 *Ibidem*, 18.
- 8 Dane, *Historische beschrijving*, 6.
- 9 L.F. Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, Deel III - De Waarden, Afdeling I: De Krimpenrewaard* (s-Gravenhage 1927) 289-291. Zie ook: Scheygrond, 'De sluizen', 20; Dane, *Historische beschrijving*, 7. Van Groningen beschrijft de sluis als volgt: 'De sluis ligt in de Gouderakse dijk en is een gekoppelde schutsluis. Aangezien bij hoge bevaarbare rivierstanden het verschil tussen binnen- en buitenwater te groot voor één schutting zou kunnen worden, is de sluis kolk door een zogeheten midden- of tussenhoofd in twee kolken verdeeld. Zij is 30,90 meter lang en 6,40 meter breed en is voorzien van drie paar puntdeuren die het laatst in 1964 en 1970 zijn vernieuwd. De schutkolkwanden zijn opgetrokken van ijsselsteen. De hoekblokken en afdekplaten zijn van natuursteen. In de sluis bevinden zich metalen ringen in natuursteenblokken om de boten aan vast te leggen. In de benedenhoofd is een stel schotbalkspinningen aangebracht. Hierin zitten tevens rondboge, met schuiven afsluitbare riolen. De bovenhoofden hebben een dubbel stel schotbalkspinningen. De ijzeren bedieningsmechanismen op de sluishoofden zijn nog aanwezig.' Zie: Catharina L. van Groningen, *De Krimpenrewaard. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* (Zeist/Zwolle 1995) 97. Dit boek bevat ook een bestekstekening van de sluis. Een beschrijving van het bestek is te vinden in: G.J. Arends, *Sluizen en stuwen, Bouwtechniek in Nederland* 5, Delftse Universitaire Pers/Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Delft 1994) 239.
- 10 Een identieke ophaalbrug, met het opschrift ANNO 1888, ligt nog ten zuidoosten van de buurtschap Stolwijkersluis, aan het begin van de Gouderakse Tiendweg. Ook in Stolwijk zijn nog twee van zulke bruggen te vinden, en wel aan het begin van de Benedenkerkseweg. De bruggen zijn gebouwd door de ijzergieterij Prins van Oranje te s-Gravenhage (zie: www.xs4all.nl/~nieko/stolbrug.htm).
- 11 Memorie van 1 december 1778. Streekarchief Krimpenrewaard, volgnummer 1123.1.
- 12 Redelijkheid genoot bekendheid als uitvinder, baggeraar, turfwinner en patriot. Zie: A.A.M. van der Wouden, *Uit de geschiedenis van Berkenwoude* (Berkenwoude 1980) 117.
- 13 *Memorie, behelzende een historisch verhaal van 't verrichte in de zaak eener geprojecteerde veenderye in den Krimpenrewaard, benevens een betoog van de mogelykheid, nuttigheid en onschadelykheid van dezelve. Getrokken uit Autentieke Stukken*. Streekarchief Krimpenrewaard, volgnummer 1123.5.
- 14 Streekarchief Krimpenrewaard, volgnummer 1123.5a.
- 15 H. Brugmans, *Van Republiek tot Koninkrijk. Geschiedenis der Nederlanden van 1795-1815* (Amsterdam z.j.).
- 16 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 138. Het gebied van de vervinging is ook weergegeven op de CD-ROM 'Het Groene Hart in Kaart', thematische kaarten/waterstaat/kaart nr. 33. De kaart, die ongedateerd is, maar vermoedelijk bij de start van de vervinging is gemaakt, draagt de veelbelovende titel: *Caartje van den Krimpenrewaard. Behorende tot de Verhandeling ten zinspreuk voerend Bron Van Voorspoed*.
- 17 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 144.
- 18 Ik gebruik hier gemakshalve de term 'verveningsbedrijf' om een uitweiding over de organisatorische structuur van de vervinging te vermijden. Ik verwijs hiervoor naar het boek van Teixeira de Mattos. Vermeldenswaard is dat de provincie een dikke vinger in de pap hield door het uitvoeren van toezicht.
- 19 Volgens Van der Wouden (*Uit de geschiedenis*, 123) begon reeds twee jaar vóór het plan van Verhooff (1778) openbaar werd gemaakt de verkoop van de gronden in Berkenwoude. De speculatie leidde tot een sterke stijging van de grondprijzen.

- 20 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 145-146.
- 21 Ibidem, 147-150. Ook de stoommachine zou niet goed hebben gefunctioneerd, maar dit argument noemde Teixeira de Mattos (*De waterkeeringen*, 148), met verwijzing naar onder andere een publicatie van Arie Blanken uit 1806, een 'foefje' omdat de stoommachine als zodanig goed had voldaan; het ontbrak evenwel aan geld voor onderhoud.
- 22 *De bodem van Nederland. Toelichting bij de bodemkaart van Nederland schaal 1 : 200 000, samengesteld door de Stichting voor Bodemkartering* (Wageningen 1965).
- 23 T. Vink, *De Rivierstreek*, (Baarn 1954) 110. Zie ook: Van der Wouden, *Uit de geschiedenis*, 124-125. Ook Brunings was in vertrouwen uitgegaan van de beschikbare boorstaten en had die niet gecontroleerd. Hij rekende de vraag of de onderneming rendabel zou zijn niet tot zijn opdracht.
- 24 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 155-157. In 1468 verscheen er een ordonnantie waarin werd vastgelegd dat niemand meer dan een roede per morgen van zijn land mocht vervenen, d.w.z. 1300 turven op ca. 0,85 ha. Verder werd niemand toegestaan turf buitendijks te brengen, wat erop wijst dat er voordien turf buiten de waard verkocht werd. De vrijheid van vervening werd nadien ook beperkt door een ordonnantie van de Staten van Holland van 16 maart 1679 en later, in 1699, werd het vervenen verboden aan de inwoners van Berkenwoude die in een rekest aan de Staten daarvoor toestemming hadden gevraagd. Kennelijk waren de inwoners van Berkenwoude, gelegen in het hart van het octrooi-gebied, er al in de zeventiende eeuw van overtuigd te beschikken over voor commerciële turfwinning geschikt veen. Zie: A.P. Weggeman Guldemont, *Het hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard en zijn geschiedenis* (Schoonhoven 1983) 11. Vertaling van *Aggerum et Aquarium Curatorium Collegio, Atque de Historia Tractus De Krimpenerwaard* (Leiden 1837).
- 25 Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 146 en 149. In het Koninklijk Besluit van 27 maart 1819 werd onder andere bepaald dat 'de eigenaren der binnen de vervening gelegen landen gehouden zouden zijn de vervening overeenkomstig het octrooi en het reglement voort te zetten' en dat 'alle met het octrooi strijdige vervening (...) als onrechtmatig zou worden tegengegaan'.
- 26 Weggeman Guldemont, *Het hoogheemraadschap*, 12. De auteur was afkomstig uit Ouderkerk.
- 27 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, (Amsterdam 1995) 270-283 en 395-410; Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, (Meppel/Amsterdam 1992) 160-180.
- 28 *Duizend jaar Gouda*, 586-587.
- 29 De boeren waren waarschijnlijk merendeels de oorspronkelijke eigenaren die hun grond aan speculanten hadden verkocht en die hun bedrijf in afwachting van de vervening als pachter hadden voortgezet. Zie: Van der Wouden, *Uit de geschiedenis*, 125.
- 30 Scheygrond, 'De sluizen', 29.
- 31 De doelstellingen van de stichting zijn: a. behoud en restauratie van het sluiscomplex met toebehoren, b. het op de oorspronkelijke manier weer laten functioneren van de sluis, c. het behouden van het nabijgelegen gebied, welk gebied een passende relatie moet hebben met de oorspronkelijke doelstellingen van het sluiscomplex, zijnde de waterhuishouding van het Hoogheemraadschap Krimpenerwaard, d. het beschrijven van de historie van het sluiscomplex en de daaraan verbonden waterhuishouding van het Hoogheemraadschap Krimpenerwaard en voorts al hetgeen met een en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles eveneens in de ruimste zin van het woord.
- 32 *Nota Belvedere* (1999) van de ministers van Ruimtelijke Ordening en Verkeer & Waterstaat en van de staatssecretarissen van Cultuur en Natuurbeheer. In deze nota staat het beginsel 'Behoud door ontwikkeling' centraal. Dit beginsel houdt in dat het handhaven van cultuurhistorische waarden onderdeel moet zijn van en ingepast moet worden in de ruimtelijke ontwikkeling van een plek of gebied.